

ТЕРМІНОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ

УДК 811.161.2'276.6:27

Сергій Яремчук

Національний університет «Львівська Політехніка»

СИСТЕМА БОГОСЛОВСЬКИХ ТЕРМІНІВ: СЕМАНТИКА ЛЕКСЕМ *АРХІЄПИСКОП, АРХІЄРАРХ, АРХІЄРЕЙ, АРХІМАНДРИТ*

© Яремчук С. М., 2009

У статті йдеться про українські богословські терміни «Архієпископ», «Архієрарх», «Архієрей», «Архімандрит», розглянено їх значення, походження, простежено історію дослідження богословських термінів.

This article is about Ukrainian theological terms “Archbishop”, “Archierarch”, “Bishop”, “Archimandrite”. It deals with their meanings, etymology and the history of exploration of the theologic terms.

Однією з підсистем української літературної мови є система богословських термінів. Богословські терміни – це назви релігійних уявлень, понять і категорій, а також назви дій, процесів, об'єктів, символів і суб'єктів релігійної практики.

Богословська термінологія обслуговує християнську релігію (Православ'я, Католицизм, «церковний» Протестантизм: Лютеранство, Англіканство, Кальвінізм).

Історія мови мала небагато досліджень з ділянки такої важливої культурно-історичної проблематики, як виникнення й сьогочасний стан християнської богословської термінології. Більшість учених занадто розширюють межі богословської термінологічної системи, залучаючи до неї велику кількість нетермінологічних лексичних одиниць. У зв'язку з цим, **мета** цієї праці – охарактеризувати в генетичному аспекті богословські терміни *Архієпископ, Архієрарх, Архієрей, Архімандрит* за джерелами формування.

Наукова новизна полягає в тому, що до останнього часу релігія й Церква були обмежені вузькою сферою застосування, бо релігія в радянський період вважалася «опіумом» для народу. Багато людей не мають елементарних знань з основ богослів'я. Сьогодні значна частина з них повертається до Бога, і їм потрібно опанувати терміни на позначення богословських понять.

Проаналізувавши набір лексем, які зараховує до богословської термінології Франц Міклошич [15], батько мовознавчої славістики, можна висловити деякі міркування. Звичайно, що ні в кого не буде сумнівів стосовно того, що слова *Різдво, Пасха, Святий Дух, молитва, Євангеліє, Господь* є християнськими термінами. Однак в християнському лексиконі є також лексеми: *розведена, розвестися, весіле, сватівба*. Вважаємо, що ці слова є ненормативними, бо не називають богословських понять.

Серед українських славістів найбільше досліджував богословську термінологію Олекса Горбач [2, с. 99–146]. У своїй праці «Українська народна релігійно-християнська термінологія і лексика» він детально проаналізував становлення й розвиток української богословської термінологічної системи в загальнослов'янському контексті, навів зразки класифікації богословських термінів, показав різні погляди на цю проблему, проте не виділяв термінів, пов'язаних із християнським віровченням.

Тему української церковної лексики намагався розглянути й перемиський журналіст Євген Грицак у працях «Вплив церкви й релігії на українську мову» та «Народна Великодня термінологія» [4, с. 34–38; 5, с. 11–13]. Він розглянув доволі побіжно й зі стилістичного погляду зібраний лексичний матеріал. Є. Грицак ділить лексику на «чужу» й «народну», тобто на літературно-церковну термінологію та на поширені в народній мові слова, нерідко перекручені; залучає її жартівливе використання в розмовно-сленговому вжитку, розглядає народно-демонологічні елементи [3, с. 161–165].

Цікавою є праця Мар'яна Юрковського «Староукраїнська богословська термінологія» [14, с. 75]. За його підрахунками, тільки у «Словнику української мови XIV–XV ст.», побудованому лише на пам'ятках світського характеру, є 280 богословських термінів (приблизно 3% усіх реєстрових слів словника).

Нашу увагу привернули важливі, частовживані та малоописані богословські терміни на позначення вищої церковної ієрархії з префіксом «архі-»: «Архієпископ», «Архієрарх», «Архієрей», «Архімандрит».

Архієпископ. У перекладних пам'ятках архієпископами називалися деякі з отців Церкви, наприклад, Іван Золотоустий, архієпископ Царгородський із 397 р. та ін. Новгородські єпископи стали користуватися цим званням із 30-х рр. XII ст., як видно із запису про Нифонтія: «**Діак. Кирикъ свое Ѹченіе о числахъ написалъ в 1136 г. при архієпископѣ Новгородьстѣмъ боголюбивомъ Нифонтѣ.**» (Поученія св. Кирилла, архієпископа Іерусалимського за списком XII ст. в Московській синодальній Біблії).

Архієпископ – слово грецького походження, запозичене в українську мову через церковнослов'янську (*архієпископос*). Підсилювальний префікс *архі-*, (*архи-*, *арци-*), який є у слові, запозичено з грецької мови через старослов'янську. Грецький префікс “*αρχι-*” означає «старший, перший» і пов'язаний із грецьким словом “*ἀρχαῖος*”, що означає «старий, древній». Він уживався спочатку в словах лише грецького походження переважно на позначення вищих духовних санів: **архирѣи** (1350 р.), **архімандритъ** (1437), **архієпископъ** (1467 р.), а потім – і в українських новотворах типу архімитникъ, архісатрапъ (XVII ст.) [6, т. I, с. 90]. Найвний цей префікс і в інших словах.

Лексему *архієпископ* у пам'ятках киеворуського періоду вперше задокументовано в XII столітті зі значенням «старший єпископ», наприклад: «**Въ первыѣхъ помани господи архієпископа нашего**» [12, т. I, с. 29].

У пам'ятках XIV–XV ст. слово *архієпископ* зафіксовано без будь-яких змін у значенні: «Первымъ архієпископомъ Суздальськимъ былъ Діонісій съ 1932 г.» (Грамота Константинопольського патріарха Ніла у Пскові 1382 р.) [12, т. I, с. 29].

Засвідчене пам'ятками цього століття і похідне утворення від лексеми *архієпископ* – прикметник *архієпископський*, -а, -е: «**Владика (Новгородський Алексѣи) поще въ домъ св. Софиа на свои архієпископски степенъ марта ѿ**» [12, т. I, с. 29].

Ніяких семантичних змін у слові не засвідчують пам'ятки і XVI–XVIII ст.: «Выкладъ Θεοφίлакта, архієпископа болгарскаго...» [11, т. I, с. 132].

«Всесвятѣишему кир Адриану, Божиєю милостию архієпископу Московскому и всея России и всѣхъ свѣрныхъ странъ патриарху» [7, т. I, с. 100].

У наступні століття слово розширює свій семантичний обсяг і виражає поняття: 1. Духовне звання, середнє між єпископом і митрополитом. 2. Служитель релігійного культу, який має це звання. Наприклад: «Взнав про приїзд посольства і архієпископ – глава новгородського уряду» [9, т. I, с. 64].

Архієрарх. Цей термін запозичено з грецької мови за посередництвом старослов'янської. Грецьке “*αρχιεράρχης*” означає «старший ієрарх». Утворене воно префіксальним способом від

“архиєрѡс“, що означає «священний» за допомогою префікса “архї“, зі значенням «влада, володіння». Функціонує лексема також у російській та польській мовах [6, т. I, с. 102].

Лексему *архієрарх* вперше задокументовано в пам'ятках староукраїнського періоду зі значенням «старший ієрарх»: «**Мы Петръ воєвода... знаменито чиним... идеж ест храм свѣтаго архієрарха и чѣдотворца Николы**» (1448 р.) [10, т. I, с. 80].

У пам'ятках XVI–XVII ст. лексему *архієрарх* засвідчено з тим самим значенням: «**Іко да оѣтвердили и оѣкрѣпили нашѣ свѣтою епископю Ѡ Радовѣх идеже ест храм свѣтаго отца нашего архієрарха и Чѣдотворца Николаа**» [11, т. I, с. 132], що показує безперервність функціонування протягом попередніх століть. Це слово функціонує досі.

Архієрей. Це слово грецького походження, запозичене в українську мову через церковнослов'янську (грец. “архієреўс“ – «первосвященик»).

Утворена лексема від іменника “ієреўс“ – «священик», пов'язана з “археос“ – «старший» та “архї“ – «початок» [6, т. I, с. 90].

Лексему *архієрей* у пам'ятках київської доби задокументовано з XI століття зі значенням «вищий священик»: «**Канафа архієреи сы лѣтоѣ томѣ**» (Остромирове Євангеліє 1056-1057) [12, т. I, с. 29]. Засвідчені пам'ятками цього століття і похідні утвори від лексеми *архієрей* – прикметник *архієрейський*: «**Архієрѣискаа лѣпота**», збірний іменник – *архієрейство*, прикметник *архієреєвий* [12, т. I, с. 30]. У XIV–XV століттях лексема функціонує з тим самим значенням: «**Разоумѣйте апостола и архієрѣа исповѣдани нашего іса Хѣ**» [10, т. I, с. 80]. У XVI–XVII століттях пам'ятки засвідчують явище розширення семантичного обсягу цього слова за рахунок нового значення – «титул Ісуса Христа»: «**По Спаситель нашѣ Гѣ іс архієреи сын по подобю Мелхиседековѣ**» [11, т. I, с. 132].

Пам'ятки XVIII століття лексему *архієрей* фіксують із первинним значенням – «вищий священик»: «Октябрь 24 дня... собралось архієрее: преосвященный Стефан, митрополит Рязанский и Муромский со священным собором, архимандриты и игумены и протопопы» [7, т. I, с. 100].

СУМ документує лексему *архієрей* зі значеннями: 1. Загальна назва вищих членів духовенства (єпископа, архієпископа та ін.) 2. Особа, що має це звання: «Що таке? Будній день, а так звонять? Може архієрей приїжджає?» [9, т. I, с. 64], що свідчить про втрату ним протягом XVIII–XIX ст. вторинного значення – «титул Ісуса Христа».

Архімандрит. Це слово запозичено з грецької мови (гр. *архїмандрїтїс*) – «огорожа» [13, т. I, с. 91].

Лексему *архімандрит* задокументовано вперше у пам'ятках XII століття зі значенням: «настоятель одного чи декількох монастирів». Наприклад: «**І на завтрѣе (послѣ праздника) пѣти архімандритѣ свѣтаго Ёгориа а вчатъ емоѣ пол гривне серебра**» (Грамота князя Всеволода 1136 р. [12, т. I, с. 30].

Пам'ятки XIV–XV ст. засвідчують це слово без будь-яких семантичних змін: «**Сознаваю смѣ моимѣ листомѣ вечно и непорѣшно иж на чоловитѣе архімандриты нашего Борисглевского Филарета**» (Грамота 1396 р.) [10, т. I, с. 108].

Зберігається це значення і в наступні століття, про що свідчать пам'ятки XVI–XIX ст.: «Подобне и намѣ Єліссеї Архімандритѣ был Конным Рыцѣрем.» Засвідчені пам'ятками цього століття і похідні утворення від лексеми *архімандрит* іменник *архімандритство*, прикметник *архімандритський*: «Вежа архимандрычая справлена есть добре» [11, т. I, с. 133]; «В монастырех каков труд и воздержание всей братии, таков и архимандриту, и пища такова всем соборным и работным инокам, такова и самому архимандриту» [7, т. I, с. 101]; «З монастыря святого у золоті, аж сяє, сам архімандрит вихожає» [8, т. I, с. 10].

У XX столітті утворилося нове спеціалізоване значення – «особа, що має титул архімандрита». А тому в «Словнику української мови в 11 томах» лексему *архімандрит* зафіксовано з такими

значеннями: 1. Найвище духовне звання в ченців – титул намісника монастиря. 2. Особа, що має цей титул: «У золоті, аж сяє, сам архімандрит вихожає, акафіст читає» [9, т. I, с. 65].

Проаналізувавши слова *Архієпископ*, *Архієрарх*, *Архієрей*, *Архімандрит* можна стверджувати, що це терміни грецького походження на позначення богословських понять, запозичені українською мовою через церковнослов'янську.

Оскільки ця лексика має обмежену сферу функціонування (Церква, релігійна організація, віруючі), що зумовлено замкнутістю цієї тематичної групи, то, зрозуміло, що семантичне поле її є сталим і практично не розширюється.

Функційне навантаження богословської лексики – позначати поняття важливої для кожного християнина сфери духовного життя, яке впродовж кількох десятиліть було загнане в підпілля. Українська богословська термінологія здебільшого запозичувала слова з різних мов, зокрема з грецької та латинської, на позначення понять, для яких не мала власних відповідників. Сьогодні ця терміносистема повертається до життя й вільного функціонування, тому вимагає відповідного впорядкування й кодифікації в усіх її різновидах.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у науковому опрацюванні українських богословських термінів у лексико-семантичному та прагматичному аспектах.

1. Вейсман А. Д. *Греческо-русский словарь* / А. Д. Вейсман. – С.-Пб.: Издание автора, 1899. – 685 с.
2. Горбач О. *Українська народна релігійно-християнська термінологія й лексика: збірник мовознавчої комісії наукового конгресу в 1000-ліття хрещення Руси-України* / О. Горбач. – Мюнхен: Наука, 1988. – С. 99–146. – 325 с.
3. Грицак Є. *Вибрані українознавчі праці* / Є. Грицак. – Перемишль: Сян, 2002. – 382 с.
4. Грицак Є. *Вплив церкви й релігії на українську мову* / Є. Грицак. – Варшава: Слово, 1934. – С. 34–38. – 243 с.
5. Грицак Є. *Народна Великодня термінологія* / Є. Грицак // *Рідна мова*. – Варшава: Слово, 1934. – № 2. – 69 с.
6. *Етимологічний словник української мови: [в 7 т.]* – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 3. – К.: Наук. думка, 1989.
7. *Словарь русского языка XVIII в.* – Л.: Речь, 1984. – 680 с.
8. *Словарь української мови: [в 4 т.]* / [ред.-упоряд. Б. Грінченко] – К.: Київська старина, 1907–1909.
9. *Словник української мови: [в 11 т.]* – К.: Наук. думка, 1970–1980.
10. *Словник староукраїнської мови XIV–XV століть: [у 2 т.]* – К.: Наук. думка, 1977.
11. *Словник української мови XVI–першої половини XVII століття: [в 11 т.]* / [уклад. Д. Гринчишин, У. Єдлінська та ін.]. – Львів : Світ, 1994–2004.
12. *Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка: [в 3-х т.]* / И. Срезневский. – Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1893.
13. *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: [в 4 т.]* / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1980.
14. *Юрковський М. Староукраїнська богословська термінологія* / М. Юрковський // *Варшавські українознавчі записи*. – Варшава : Слово, 1988 – С. 74–83. – 184 с.
15. *Miklosich F. Die Christliche Terminologie der Slawischen Sprachen* / F. Miklosich. – Wien: Geschichte, 1876. – 219 s.